

Kevâkibîzâdeler:
Osmanlılarda Bir Ulema Ailesi / Zeynep Altuntaş 92

*Kevâkibîzâdeler: Osmanlılarda Bir Ulema Ailesi**

*Zeynep Altuntaş***

Giriş

Ulemanın çocuklarından veya yakınlarından bazıları ailelerinden gelen mesleği sürdürerek müderris, kadı, kadıasker olmuş hatta bir kısmı şeyhülislâmlığa kadar yükselmişlerdir. Onların ilmiye içindeki görevlerinin nesilden nesile devam etmesiyle de “Osmanlı ulema aileleri” teşekkül etmiştir. Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden başlayarak son dönemlerine kadar varlıklarını sürdüren ulema aileleri, yapılan araştırmalarda yeterince incelenmemiş, ailelerdeki âlimler tek tek araştırılrsa da bu konudaki boşluklar henüz doldurulmamıştır.

Halep’ten İstanbul’a uzanan yolda, ilmiye ricalindeki görevleriyle ve özellikle son dönemlerde birbirinden farklı tavırlarıyla dikkat çeken Kevâkibîler de bu tür

* Bu çalışma, Bilim Sanat Vakfı’nın 8-9 Şubat 2008 tarihinde düzenlediği XIX. Öğrenci Sempozyumu’nda tebliğ olarak sunulmuştur. Bu vesileyle kıymetli tavsiyelerinden dolayı Prof. Dr. İsmail Kara’ya, basılmış ve basılmamış metin neşirlerindeki Kevâkibîlerin geçtiği yerleri söyleyen Prof. Dr. Ziya Yılmaz’er’e şükranlarımı arz ederim. Ayrıca çalışmam esnasında beni teşvik ederek metin üzerinde tashihler yapan Yunus Uğur ve arkadaşım Arzu Güldöşüren’e de müteşekkirim.

** M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Bölümü Doktora öğrencisi.

bir çalışmayı bekleyen ulema ailelerinden biridir. “Kevâkibî ailesinde kimler vardı? Bu kişilerin menşeleri neydi? Hangi eğitim süreçlerinden geçmiş ve hangi görevlerde bulunmuşlardı? İlmî, sosyal ve siyâsî hayattaki rolleri neydi?” gibi sorulardan yola çıkarak başladığımız çalışmamızda, Osmanlı Devleti sınırları içinde 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren isimlerinden bahsedilen ve günümüze kadar çeşitli statü ve makamlarda bulunan Kevâkibî ailesini genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Araştırmalarımız neticesinde elde ettiğimiz sınırlı verilerden yola çıkarak bir ulema ailesinin kimlerden oluştuğunu, hangi eğitim süreçlerinden geçtiklerini, evliliklerini kimlerle yaptıklarını ve siyasetle olan bağlantılarını değerlendirdik. Ayrıca medfun oldukları yerleri, ilmî eserlerini ve vakıflarının kayıtlarını da kullanarak fizikî mirasları olan yalı, köşk, cami, medrese ve türbelerini tespit ettik.

Kevâkibî ailesine geçmeden önce daha çok ulema ailelerindeki âlimleri inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmalarını görelim:

1. Majer Hans Georg, *Vorstudien zur Geschichte der İlmîye im Osmanischen Reich. I. Zu Uşakîzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık*, Münih 1978 [Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, XXXII], IV+347 s.

Majer kitabına Osmanlı Devleti’nde ilmiye sınıfı hakkında yazılan veya bu konuda basılan eserlerin tanıtımı ve tenkidini başlatmış, ardından *Zeyl-i Şakayık* yazarı Uşakîzâde’nin ailesi üzerinde durmuştur. Ayrıca ailenin servetini tereke defterlerinden tespit ederek bir Osmanlı âliminin portresini çizmeye çalışmıştır.¹

2. Faruk Bilici, “Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürriizâde Abdullah Efendi”, *Bekir Küttü-*

koğlu'na Armağan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 307-318.

Bilici, Dürrizâde ailesini tanıtıcı genel bilgiler verdikten sonra Abdullah Efendi'nin hayat hikâyesini kısaca anlatmıştır. Makalede Dürrizâde'nin Anadolu'da sürdürülen mücadele ile ilgili fetvaları da ele alınmıştır.

3. *Mirzâ-Zâde Ahmed Neylî ve Divanı*, Atabey Kılıç (haz.), Kitabevi, İstanbul 2004, 573 s.

Eser esas itibariyle edebî ve siyasî bakımdan 18. yüzyılın önemli simalarından Ahmet Neylî'nin en önemli eseri olan *Divânı*'nın tenkitli metnini ihtiva etmektedir. İlmiye tarikinde önemli görevler alan Ahmed Neylî'nin hayatından, edebî şahsiyetinden ve Mirzâde ailesinden bahsetmesi sebebiyle ulema ailesi çalışmaları içinde zikredilmesi gereken örnek bir eserdir.

4. Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm Minkarîzade Yahya Efendi”, *Mübühât Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 229-249.

Makalede XVII. yüzyıl ilmiye sınıfının genel panoraması çizildikten sonra Minkarîzâde Yahya Efendi'nin hayat hikâyesine geçilmiş, padişahla olan ilişkisi ve şeyhülislâmlığı zamanında yaşanan önemli olaylar anlatılmıştır. Fetva mecmuasında bulunan bazı seçme fetvaları da ek olarak verilmiştir.

5. Arzu Güldöşüren, “Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Arabzâde Örneği”, *BSV Bülten*, Eylül-Aralık 2007, sy. 65, s. 58-76.

Makalede meşhur Arabzâde ailesinin tümü ele alınmış; ailenin ortaya çıkışı ve büyümesi, ilmiye tarihinde ilerlemesi, aldıkları eğitim ve istihdam alanları,

rı, meşâyihle münasebetleri, vakıfları, gelir kaynakları, rütbe ve nişanları, ilgilendikleri sanat dalları, eserleri ve hazireleri konu edilmiştir.

6. Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebu Said El-Hâdimî*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, 351 s.

Sarıkaya çalışmasında Konyalı Hadîmi ailesine mensup Ebu Said Muhammed el-Hâdimî'yi merkez alarak onun eğitimini, faaliyet ve etki alanlarını, eserlerindeki kelâmî, fikhî ve tasavvufî görüşlerini, talebelerini, ilmî mirası ve çeşitli alanlardaki etkilerini incelemiştir. Bunun yanında Hâdimî'nin yaşadığı dönemin tarihî arka planıyla, Hâdimî soyu ve ailesi de eserde işlenen diğer konulardır.²

1. Aile Şeceresi

IV. Murad dönemi ulemasından Halepli İbrahim Efendi evlatları *Kevâkibizâdeler* olarak tanımlansa da³ ailenin kökeni İbrahim Efendi'nin dedesine kadar götürülmekte, Erdebil emirlerinden biri olan es-Seyyid İbrahim es-Safaviye, hatta onun da ötesinde Hazreti Muhammed'e kadar dayandırılmaktadır.⁴ Halep'in en eski ailelerinden biri olan Kevâkibilerin ataları dört asır önce Halep'e yerleşmiş ve burada geniş bir aile kurmuşlardır. Özellikle İstanbul'da tanınan bu aileden birçok âlim ve devlet adamı yetişmiştir.⁵ Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla Kevâkibî ailesinden 1 şeyhülislâm, 3 Rumeli kadıaskeri, 2 Anadolu kadıaskeri, 3'ü kadıaskerlik ve şeyhülislâmlık yolunu açan İstanbul kadılığı başta olmak üzere 16 kadı, 1 müftü, 1 nakıbüleşraf, 1 vilayet merkez naibi, 5 müderris çıkmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerine doğru ise Meşihat ve yeni kurulan mahkemeler gibi ilmiye tarihinin dışındaki farklı bürokr-

ratik yerlerde görev yapan Kevâkibîler de olmuştur. “Yıldızlar” anlamındaki *kevâkib* kelimesine eklenen aidiyet ekiyle *kevâkibî* kelimesinin “yıldızlara ait, yıldızla ilgili” anlamına gelmesi, ilk anda ailenin İlm-i Nücum’la ilgilendikleri kanaatini uyandırır da, *Şakaik-i Numaniyye*’de Kevâkibîlerin ilk ceddi olarak bilinen İbrahim Efendi’nin “Kevâkibî” olarak meşhur olmasının tesiriyle İlm-i Nücum’la uğraştığı söylenmektedir.⁶

Kevâkibîlerin menşei olan Halep’e baktığımızda bu şehrin Osmanlı idaresi altında bulunan önemli kentlerden biri olduğunu görürüz. 17. yüzyılın sonlarında önde gelen Sünnî Müslüman ailelerin çoğu Hanefî mezhebine geçmişler, hatta nüfuzlu eşraf liderleri bile Hanefî olmuşlardı.⁷ Birçok kişinin Peygamber soyundan geldiğini iddia ettiği Halep’te, bu grubun idarî sorumlusu olan Nakibüleşraf, kentin siyasî hayatında ortaya çıkan karışıklıklarda en nüfuzlu sivil otoritelerden biriydi. 18. yüzyıla gelindiğinde ise birçok önde gelen aile, şehrin iktisadî ve siyasî hayatına etkin bir biçimde katılmaya başlamıştı. Osmanlı idaresinin başlangıcından, hatta muhtemelen daha öncesinden beri —statüleri, dinî otoritelerinden ve şehirdeki birçok vakfın yöneticisi olmalarından kaynaklanan— önde gelen yerel ulema aileleri kent nüfusunun temsilcileri gibi hareket ediyorlardı. Kentin ticarî yapısı büyük oranda vakıflarca finanse edildiği için bu kurumlarda yönetici olanlar, bu vakıflardan hem maddi hem de manevi açıdan faydalanıyorlardı. Cabirî, Müderris, Kudsî ve Taha aşiretlerinden oluşan bu unsurlar arasında Kevâkibîler de vardı.⁸

Osmanlı tarihine ilişkin kaynaklarda Osmanlı Devleti’nde meşhur olmuş ilk Kevâkibî olarak verilen Ha-

lep doğumlu İbrahim Efendi, Yahya Şeyh Mehmed’in torunu, Ahmed Efendi’nin oğlu, Mehmed Efendi’nin yeğenidir. Halep’ten İstanbul’a gelen İbrahim Efendi⁹, birçok medresede müderrislik yaptıktan sonra Ayasofya Medresesi’ne terfi etmiş, ardından Mekke kadılığına kadar yükselmiş ve 1040’da (1630/1631) Süveyş’te vefat etmiştir.¹⁰

İbrahim Efendi’nin Anadolu’da iyi sıfatlarıyla tanınan *Hasan* isminde bir kardeşi, Hasan Efendi’nin ise 1018’de (1609/1610) Halep’te doğan, Halep kadılığı yapmış ve Hanefî fakihî olan *Şemseddin Mehmed* isminde bir oğlu vardır. Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Yahya Efendi’den mülazemetle ve kırk akçeli medreseyle ilmiye tarikine dahil olarak buradan mazul olmuştur. Ardından Halep kadılığına tayin edilmiş ve bu görevdeyken 1096’da (1684/1685) vefat etmiştir.¹¹ Ailenin ilmiye tarikinde etkin olan nesli, İbrahim Efendi’nin oğlu *Şeyh Mehmed Efendi* üzerinden devam etmiştir. Şeyh Mehmed, İstanbul’un farklı medreselerinde müderrislik yaparak Süleymaniye Medresesi müderrisliğine kadar yükselmiş, ardından Halep, Bursa, Mekke ve en son olarak da İstanbul kadılığına getirilmiştir. Emekli olduktan sonra 1093’de (1682) İstanbul’da vefat etmiştir.¹² Şeyh Mehmed’in *Hüseyin*, *Ahmet* ve *Veliyyüddin* isminde üç oğlu vardı:

Araştırmalarımız sırasında *Hüseyin Efendi* hakkında bir bilgiye ulaşamadık; oğlu Ahmet Efendi ise, Halep fetevalığı, müderrislik ve Trablusşam kadılığı yapmış ardından İstanbul’a gelmiş, 1124’de (1712) orada vefat etmiştir.¹³

Ahmet Efendi, İstanbul’un içinde ve dışında çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, Süleymaniye Medresesi’nde bulunduğu sırada 1133’de (1721) ve-

fat etmiştir.¹⁴ Ahmet Efendi'nin iki oğlundan biri olan Ubeydullah Efendi müderrislik ve Mısır kadılığı yapmış, 1181'lerde (1767/1768) vefat etmiştir;¹⁵ diğer oğlu Mustafa Efendi ise, Süleymaniye müderrisliğine kadar yükselmiş, Kudüs kadılığında bulunduktan sonra Üsküdar'a dönmüş ve orada 1137'de (1725) vefat etmiştir.¹⁶

Bundan sonra bahsedeceğimiz Kevâkibî ailesi, Şeyh Mehmed'in diğer oğlu *Veliyyüddin Efendi* üzerinden devam etmiştir. Veliyyüddin Efendi, farklı medreselerde müderrislik yaparak Süleymaniye Medresesi'ne kadar çıkmış, ardından Halep, Mısır, Kahire, İstanbul gibi kadılıklarda bulunarak Anadolu ve Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselmiştir. 1139 (1727) yılında İstanbul'da vefat etmiştir.¹⁷ Veliyyüddin Efendi'nin 1150'de (1737/1738) vefat eden, müderrislik ve Selanik kadılığı yapan *Abdülbaki* isminde bir oğlu olmuştur.¹⁸ Şerifzade Mehmed Efendi'yle evli olduğu bilinen fakat şimdilik ismi meçhul bir kızından başka Ayşe ve Safiye isminde iki kızı daha vardır.¹⁹ Şerifzade Mehmed Efendi'yle evlenen kızından doğma torunlarından biri Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselen ve 1820'de vefat eden *Mustafa Edip*'tir. Diğer ikisi ise Selanik, Şam, İstanbul kadılıklarında bulunan ve 1823'de vefat eden *Ebu'l-Hayr Mehmed* ve Mekke kadılığında 1795'de vefat eden *Mehmed Şerif Efendi*'dir.²⁰ Veliyyüddin Efendi'nin oğlu Abdülbaki Efendi'den olma torunları ise 1178'de (1765) müderrisken vefat eden Mehmed Veliyyüddin Efendi ve mevaliden olup I. Abdülhamid dönemine (1774-1789) yetişen *Feyzullah Efendi*'dir.²¹

Feyzullah Efendi'nin ise iki oğlu vardır. Bunlardan *Mehmed Raşid* 1189'da (1775) ilmiye sınıfına girmiş,

Darülhadis müderrisliğine kadar yükselmiş ardından Selanik, Bursa ve İstanbul kadılıklarında bulunduktan sonra 1239'da (1824) vefat etmiştir.²² Diğer oğlu *Abdülbaki Efendi* ise 1179'da (1766) ilmiye tarihine girmiş, 1210'da (1795) Yenişehir mollası olmuş ve aynı yıl içinde vefat etmiştir.²³

Mehmed Raşid Efendi'nin ilmiye sınıfında görev alan üç oğlu olmuştur. Bunlardan biri *Mustafa Racih Efendi*'dir.²⁴ Diğeri 1251'de (1835) ilmiye tarkine giren farklı medreselerde müderrislik yaparak derecesini yükselten ve 1279'da (1862) İzmir kadılığına getirildikten sonra 1281'de (1865) vefat eden *Mehmed Emin Efendi*'dir.²⁵ Mehmed Raşid Efendi'nin üçüncü oğlu ise 1250'de (1834) Mekkizâde Mustafa Efendi'nin üçüncü şeyhülislâmlığı döneminde ilmiyeye girerek çeşitli medreselerde müderrislik yapan, 1277'de (1861) Sofya kadılığına getirildiği halde bu göreve başlayamadan vefat eden *Mustafa İzzet Efendi*'dir.²⁶ Mehmed Emin Efendi'nin 1261'de (1845) İstanbul'da doğan oğlu *Mehmed Necmeddin Efendi* Meşihat'ta farklı görevlerde bulunmuş ve birçok yerde naiblik yapmıştır. İbtida-i Hariç İstanbul müderrisliği ruusu da alan Mehmed Necmeddin Efendi, Süleymaniye müderrisliğine kadar terfi etmiştir. 1320'de (1904) ikinci defa getirildiği Bağdad vilayeti merkez naibliğinden emekli olmuştur.²⁷

Abdülbaki Efendi'nin oğlu *Mehmed Said Efendi* ilmiye tarikine 1211'de (1796) girmiş, Süleymaniye derecesine yükselene kadar çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, ardından Kudüs, Mısır, Mekke, Medine, İstanbul kadılıklarıyla Anadolu ve Rumeli kadıaskerliğinde de bulunmuştur. Mazul olduğu 1270 (1854) yılında vefat etmiştir.²⁸ Mehmed Said Efendi'nin iki oğlu Mehmed Ataullah ve İbrahim Sa-

rim Efendiler de ilmiye tarikinde görev almıştır:

Bunlardan 1251'de (1835) İstanbul'da doğan *Mehmed Ataullah Efendi* vekayi kâtipliğinde, tezkerecilikte ve niyabetlerde vazife almış, Meclis-i Temyiz riyaseti ve mutasarrıflık gibi görevlerde de bulunduktan sonra 1260'da (1844) İstanbul müderrisliğiyle ilmiye tarikine girmiştir. Müderrislikten sonra Trabzon ve İstanbul kadılığı yapmış, 1297'de (1880) mazul olmuş ve Anadolu Kadıaskerliği'ne kadar yükselmiştir.²⁹ Ulema-yı resmiyeden iken Lazistan mutasarrıflığında ve 1314'de (1896) Bağdad valiliğinde bulunmuştur.³⁰ Mehmed Ataullah Efendi'nin 1290 (1873/1874) senesinde İstanbul'da doğan oğlu *Abdülhalik Midhad Efendi* de babası gibi hem müderrislik yapmış, hem de bürokraside görevler almıştır. Medresede Musıla-i Sahn derecesine kadar yükselen Abdülhalik Efendi, Maarif Nezareti ve Hukuk Mektebi gibi farklı alanlarda çeşitli görevler almış,³¹ 1329'da ise vefat etmiştir.³²

Mehmed Said Efendi'nin diğer oğlu *İbrahim Sarım Efendi* ise müderrislik yaptıktan sonra 1268'de (1852) Trabzon mollası olmuş ve vefat etmiştir.³³ Mehmed Said Efendi'nin kadıasker payeli Seyyid Ahmed Halid'le evlendirdiği kızından doğma torunları İbrahim Sami Efendi, Cemaleddin Efendi ve Mustafa Neşet Molla Bey'dir ve bunlar Kevâkibi olarak tanınmıştır:

1264'de (1848) İstanbul'da doğan *Cemaleddin Efendi*, Meşihat ve mahkemelerde çeşitli görevlerde bulunmuş, İbtida-i Haric derecesiyle İstanbul müderrisliğine getirilmiş ve daha sonra Süleymaniye müderrisliğine kadar çıkmıştır. Bilâd-ı Hamse mevleviyeti, İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikli payelerini de almış, 4 kez getirildiği şeyhülis-

lâmlık görevinde 17 yıla yakın bir süre hizmet etmiştir.³⁴ Osmanlı uleması içinde bilhassa kibarlığı, nezaketi, zerafeti ve zekasıyla temayüz etmesinden dolayı Meşihat mektupçuluğundan şeyhülislâmlığa kadar yükselmiştir.³⁵ Cemaleddin Efendi'nin Mahmud Kemaleddin ve Ahmet Muhtar isminde iki oğlu, Ayşe Aliye (Topuzlu) isminde de bir kızı olmuştur. 1954'de vefat eden oğlu Mahmud Kemaleddin kadıaskerlik görevinde bulunmuştur. 1943'de vefat eden diğer oğlu Ahmet Muhtar ise genç yaşta Amedî Divan-ı Humayun odası hulefâlığına, ardından da Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına tayin edilmiştir.³⁶

Mehmed Said Efendi'nin diğer torunu Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi azası ve Anadolu Kadıaskerliği payesi sahibi *Mustafa Neşet Molla Bey*'in³⁷ ise müderris olan Mehmed Esad, Mehmed Mesud ve Mehmed Said Molla isminde üç oğlu olmuştur.³⁸ 1296 (1880) doğumlu Said Molla, Meşihat'ta ve mahkemelerde farklı görevler icra etmiş, kısa bir süreliğine de olsa Medresetü'l-Kuzat'ta muallimlik yapmıştır. Son görevi Adliye Nezareti Müsteşarlığı olan ve 1930'da vefat eden Said Molla'ya 1306 tarihli İbtida-i Haric İstanbul müderrisliği ruusu verildikten sonra Hamise-i Süleymaniye'ye kadar terfi olunmuş, Mahreç, Bilad-ı Hamse ve Haremeyn-i Muhteremeyn payelerine nail olmuştur.³⁹ 1943'de Lefkoşe'de vefat eden kardeşi Mehmed Mesud Efendi ise Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin eski bir azasıdır.⁴⁰

Haklarında detaylı bilgi bulmaya çalışmakla beraber aile şeceresine ekleyemediğimiz Kevâkibi ailesine mensup diğer fertler ise Medine kadısı Abdullah Efendi,⁴¹ Halep nakibüleşrafı Hasan Efendi,⁴² ibtida-i haric derecesiyle 1229'da (1814) müderrislik yapma-

ya başlayan ve aynı yıl vefat eden Mehmed Ataullah Efendi,⁴³ 1854-1902 yılları arasında yaşayan ve Menafi Sandığı vekilliği, Ticaret Mahkemesi üyeliği, Ticaret Odası reisliği, Belediye reisliği, Mahkeme-i Şer'îye başkatipliği gibi çeşitli görevlerde bulunan kadılığa tayinini istediği halde kendisine bu görev verilmeyen Halep Mahkeme-i Şer'îye Başkatibi Abdurrahman Efendi⁴⁴ ve Halep ahalisinden olduğunu bildiğimiz Kevâkibî Kazım Efendi'dir.⁴⁵ Ayrıca Darende'de ikamete memur Mehmed Hanefî de Kevâkibî ailesindedir. Hanefî Efendi, Darende'nin İbrahim Paşa Mahallesi'nden ve ulema-i meşâyih'ten Sükûti Mustafa Efendi'nin oğludur. Sivas ve Darende'de müftülük yapmış, bir dönem Darende'den il genel meclis üyesi seçilerek Darende'yi Sivas'ta temsil etmiş, 70 yaşındayken Darende'de vefat etmiştir.⁴⁶

a. Eğitimleri ve İlmî Seviyeleri

Halep'in seçkin Müslümanları, oğullarını medreselerde eğitim görmeleri için İstanbul'a ve Anadolu'daki diğer dinî merkezlerle özellikle de Konya'ya gönderiyorlardı.⁴⁷ Halep menşeli Kevâkibîlerden de Halep dışına çıkarak İstanbul ve Anadolu çevresinde eğitim alanlar olmuştu.

Erken dönemde yaşamış Kevâkibîlerin eğitimlerine genel olarak bakıldığında onların daha çok babalarından, akrabalarından veya dönemin önemli âlimlerinden ders aldıkları görülmektedir. Bu dönemde Kevâkibîler, görev alabilecek niteliklere ulaştıktan sonra ilmiye tarikine girmektedirler. Babasının bir üst vazifeye terfi etmesiyle ondan boşalan göreve getirilen bir Kevâkibî örneği de bu sırada karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru birçok alanda olduğu gibi eğitimde de değişim yaşanmış,

bu durum Kevâkibîlerin tahsiline de yansımıştır. O dönemde klasik usulde eğitim alan Kevâkibîler olduğu gibi modern mekteplerde eğitim aldıktan sonra medrese tahsilinde bulunanlar ya da Garb kültürünü öğreten hususi muallimlerden eğitim alanlar da vardır.

Kevâkibîlerin, dâhil oldukları İslâm coğrafyasıyla birlikte yaşadıkları söz konusu farklı eğitim süreçlerini, şu şekilde örneklendirebiliriz:

Kevâkibî İbrahim Efendi, İstanbul'daki hocalardan mülazim olarak erbain rütbesiyle ilmiye tarikine girmiştir. İlm-i Nücum talibi, usûl ve fîrû'da herkesçe kabul görmüş biri olan İbrahim Efendi ulum-ı Arabiye'de birçok emsalinden daha iyidir.⁴⁸

Hasan Efendi'nin oğlu Halep kadısı Şemsüddin Mehmed Efendi, babasının amcası Mehmed Efendi ve Cemaleddin el-Babulî başta olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Aklî ve naklî ilimlerde kendisini yetiştirerek genç yaşta eser vermeye başlayan Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Yahya Efendi'den mülazim olarak ilmiye tarikine dahil olmuştur. Ömrünün sonuna kadar öğretim faaliyetlerini sürdürmüş, aralarında Bahşî ve Berzencî gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. Devrindeki ilim ve devlet adamlarının övgü ve saygısı da kazanan Kevâkibî Mehmed Efendi bunlardan bazılarıyla istişarî mahiyetli yazışmalar yapmıştır. Şeyhülislâm Minkârizade Yahya Efendi tarafından kendi makamına layık görüldüğü rivayet edilen Mehmed Efendi, şair ruhlu, çeşitli fazilet ve hasletlere sahip, her fende mahir biridir.⁴⁹

İbrahim Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi istidad rütbesine eriştiği zaman Şeyhülislâm'dan mülazim olarak kırk akçeli medreseye girmiştir. Yüksek

bir ilme sahip olan Şeyh Mehmed birçok safi haslete sahiptir.⁵⁰

Hüseyn Efendi'nin oğlu Ahmet Efendi, Kevâkibî Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlundan, amcası Ahmet Efendi'den ve babasından ilim tahsil etmiş, onlardan istifade ederek yükselmiş, kısa sürede ulema arasındaki yerini almıştır. Şeyhülislâm Minkârizade Efendi'den mülazim olup kırk akçeli medreseyle ilmiye tarikine dahil olmuştur. İlmî faziletiyle meşhur olması yanında önemli hasletlere de sahiptir. Herkesin beğendiği ve kabul ettiği bir eser olan *Beyzavî* üzerine de haşiyeleri vardır.⁵¹

Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu Ahmed Efendi mukaddemât-ı ulumu tahsil edip gerekli özelliklere de sahip olduktan sonra, Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Efendi'nin sevgiyle büyük kadıların evlatlarına ihsan olunan mülazemetlerden birine nail ve kırk akçeli medreseye vâsıl olmuştur.⁵²

Ahmed Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi, maarife, çeşitli fazilet ve kabiliyetlere sahip biri olarak tarik usulü üzre ders meclislerine devam etmiş, asrın üstadlarından ilim tahsil etmiş ve kırk akçeli medreseyle ilmiye tarikine girmiştir. İlmî salahiyet bakımından önemli bir yere sahiptir.⁵³

Veliyyüddin Efendi ise, maarif faziletine sahip biri olarak tahsiline devam etmiş, 1079 Rebiulahirinde (Eylül/Ekim 1668) Süleymaniye müderrisliğinden sonra Halep kadılığına geçen babasının iadelerinde mülazemetle erbain payesi almış böylece tedrise dahil olmuştur.⁵⁴

Feyzullah Efendi'nin oğlu Mehmed Raşid Efendi ise yumuşak tabiatlı, teracim-i fetava ve sukuka intisabı olan bir zattı.⁵⁵

Mekteplerin açılması, nizami mahkemelerin kurulması, Adliye, Evkaf ve Maarif nazırlıklarının tesisi gibi düzenlemeler medreselerin, müderrislerin ve dinî eğitimin, şer'î mahkemelerin ve buralarda çalışan kadıların hem faaliyet alanlarını daraltmış, hem de gittikçe artan bir oranda, bürokraside ve siyasî hayatta itibarlarını zedelemiş, zayıflatmıştır.⁵⁶ Bu bağlamda medreseler, buralarda okuyan öğrencilere bir istikbal vaat edememiş, halk da çocuklarını medreselerden ziyade mekteplere göndermeyi tercih etmişlerdir.⁵⁷ Meselâ Mehmed Emin Efendi'nin oğlu Mehmed Necmeddin Efendi Üsküdar'da Çınar Mahallesi Sıbyan Mektebi'ndeki ilk tahsilinden sonra Rüştüye girmiştir. Babası taşraya gittiği için Rüştüyeden şahadetname alamayan Mehmed Necmeddin, babasının vefatı üzerine İstanbul'a gelmiş, Fatih ve Şehzade Camilerinde Mekke payeli Laz Hasan Efendi'den Akaid'e kadar okumuştur. Hocasının Mekke'deki Mahmudiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmesiyle icazetname alamamış, daha sonra kayınpederi Seyfeddin Efendi'den Tefsir ve sair ilimleri tahsil etmiştir. 1279'da (1863) 18 yaşındayken ise ruus maaşına nail olmuştur.⁵⁸ Görüldüğü gibi sadece mektep eğitimiyle yetinilmemiş medrese usulü eğitime de önem verilmiştir.

Bundan sonra bahsedeceğimiz kişilerin eğitimi de genellikle mektep ve medrese şeklinde çift yönlü olarak yürümüştür. Kevâkibî Said Efendi'nin oğlu Mehmed Ataullah Efendi, Fatih Camii'nde Sarf, Nahiv ve Mantık okumuş, Fıkıh'tan *Dürer*, Farsça'dan *Gülistan*'a kadar ders görmüştür. On iki yaşında iken 1263 (1847) İstanbul kadılığı vekayi kâtipliği kalemine mülazemeten tayin olunmuştur.⁵⁹ Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi ise İbtidai mektepde Kur'ân-ı Kerim'i hıfzetmiş, tecvit ve ilmihal okumuş,

hususî muallimlerden ve bazı üstadlardan ders aldığı gibi babasından da bilinen tertip üzere Arabî ilimleri ve mütedavil fenleri tahsil etmiştir.⁶⁰ Cemaleddin Efendi, oğlu Ahmed Muhtar Bey'in de gerek şark kültürü gerekse garb ilmi ve lisanları için hususî surette tuttuğu ehliyetli muallimlerden mümkün olduğu kadar kısa sürede büyük ve mütenevvî malumat kazanmasını sağlamaya çalışmıştır. Ahmed Muhtar aldığı eğitimin de etkisiyle garblı bir mütefekkir gibi düşünüp yaşamaya başlamıştır.⁶¹ Mustafa Neşet Molla Bey'in oğlu Said Molla ise ilk tahsilini Ravza-i Terakki, Şemsu'l-Maarif ve Numune-i Terakki Mekteplerinde yapmış daha sonra bir müddet Mekteb-i Hukuk'ta okumuş ve girdiği Medresetü'l-Kuzât'ta tahsilini tamamlayarak Recep 1321'de (6 Ekim 1903) şahadetname almıştır. Fatih dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin tedarik halkasına devam ederek ikmal-i nüsah etmiş ve icazet almıştır.⁶²

Şeyh Abdurrahman ise çocukluğunu Antakya'daki teyzesinin yanında geçirerek Türkçe'yi öğrenmiştir. 1865'de Halep'e dönerek o yıllarda müdürlüğünü babasının yaptığı el-Medresetü'l-Kevâkibiyye'de öğrenimine devam etmiş, Türkçe ve Arapça'nın yanı sıra Farsça'yı da öğrenmiştir.⁶³ Darende Müftülüğü yapmış olan Mehmed Hanefi Efendi de İstanbul'da Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye'de okumuştur.⁶⁴

Küçük yaşta ruus verilen Cemaleddin Efendi⁶⁵ ve yine küçük yaşlarda tarik maaşı alarak İstanbul müderrisliği ruusu tevcih olunan Said Molla⁶⁶ Kevâkibi ailesinden beşik uleması tabirine örnek teşkil edebilecek bir iki örnek olabilir.

b. Evlilikleri

Hiç şüphe yok ki yapılan evlilikler ailelerin nüfuz alanını etkiler, kişi evlendiği zatın veya ailesinin

maddî ve manevî ayrıcalıklarından nasibini alır. Ebussuud Efendi'nin kızıyla Malulzâde Mehmed Efendi'nin,⁶⁷ Minkârizâde Yahya Efendi'nin kızıyla Çankırlı Mustafa Rasih Efendi'nin yaptığı evlilik,⁶⁸ Mirzazâdelerin özellikle Hamamizâdelerle,⁶⁹ Arapzâdelerin ilmiye sınıfından farklı kişilerle yaptığı⁷⁰ ve Dürrizâdelerle Paşmakçızâdeler arasındaki evlilikler ailelerin etki alanlarını nasıl genişlettiklerini görmek için kaydadeğer örneklerdir.

Aileler arasında evlilikler yoluyla kurulan siyasî, iktisadî, ilmî bağlar⁷¹ Kevâkibi ailesinde net olarak tespit edilemese de bu ailedeki bir kısım evliliklerin kimlerle gerçekleştiğini görmek mümkündür:

Buna göre Kevâkibi İbrahim Efendi, Tursunzade Abdülbaki Efendi'nin kızıyla evlenmiş ve kadılık yaptığı kazada onun naibi olmuştur.⁷² Veliyüddin Efendi ikinci evliliğini Çatalcalızade Şeyhülislâm Ali Efendi'nin dul kızı Ayşe Hanım'la yapmış, Ayşe Hanım'ın ilk kocasından olan oğlu Şeyhülislâm Şerifzâde Mehmed Efendi'yle ilk karısından olma kızını evlendirmiş ve bu evlilikten birkaç kız ve erkek çocuk dünyaya gelmiştir.⁷³ Kevâkibi Mehmed Raşid Efendi ise Medine mollası İsaazâde Abdullah Efendi'nin kızıyla evlenmiştir.⁷⁴ Darende'de Şeyh Hamid-i Veli hazretlerinin Şeyhli, Zaimli, Paşalı ve Erdebilliler olarak dört kola ayrılan neslinden Zaimliler diğer bir isimle Abidin Paşalılar 400 seneden beri Kevâkibizâdelere kız alıp vermişlerdir.⁷⁵ Kevâkibi Abdülbaki Efendi ise 1786'da vefat eden Bursa kadısı Kırımîzâde Şükrullah Efendi'nin damadı olmuştur.⁷⁶ Kevâkibi Mehmed Said Efendi'nin kızı ise Karacasulu ulemasından Şeyh Yusufzâde soyundan olup Mecelle Cemiyeti azası ve İntihâb-ı Hükkâm ve Tedkikat-ı Şer'iyye Meclisleri reisi, Anadolu kadıaskerliği paye-

li es-Seyyid Ahmed Halid'le evlenmiş, bu evlilikten şeyhülislâmlık görevine birkaç kez gelecek olan Cemaledin Efendi dünyaya gelmiştir.⁷⁷ Şeyhülislâm Cemaledin Efendi de Mekke payeli ve 1865'lerde vefat eden Serezlizâde Ahmed Nuri Beyin kızıyla,⁷⁸ yeğeni Said Molla ise Hasan Sabri Paşa'nın kızı Zinnur Hanım'la evlenmiştir.⁷⁹

Kevâkibîlerin evlilikleri görüldüğü gibi şeyhülislâm, molla, kadı ve paşa gibi kişilerin kızlarıyla gerçekleşmiştir. Kevâkibîlerin kızlarından biri şeyhülislâmla, bir diğeri ise Anadolu Kadıaskerliği payeli biriyle evlenmiştir ki ailedeki kızların yaptığı bu evlilikler önemlidir. Nitekim Kevâkibîzâdeler Türkiye'deki varlıklarını Mehmed Said'in kızıyla Şeyh Yusuf Efendizâde Ahmed Halid'in yaptığı evlilik sonucunda devam ettirmişler, anne tarafından Kevâkibi olan Cemaledin Efendi'nin oğlu Ahmet Muhtar Bey de Kevâkibi soyadını almıştır.⁸⁰

c. Siyasetle İlişkileri

Kevâkibîlerin siyasetle olan bağlantıları incelendiğinde ortaya çıktıkları ilk dönemlerde yönetim ve siyasetle ilişkileri açıkça görülememektedir. Bunun yanında *Sicil-i Osmanî*'de 1130 Rebiulevvelinde (Şubat/Mart 1718) Anadolu kadıaskeri olan Veliyyüddin Efendi'nin 1131 Cemaziyelevvelinde (Mart/Nisan 1719) azl edilip 1131 Şabanında (Haziran/Temmuz 1719) ne sebeple olduğu henüz bilinmese de Midilli'ye sürüldüğü, 1132 Rebiulevvelinde de (Ocak/Şubat 1720) affedilip 1134 Rebiulevvelinde (Aralık/Ocak 1721/1722) Rumeli kadıaskeri olduğu yazılıdır.⁸¹ Osmanlı'nın son dönemlerine doğru ise Kevâkibîlerden bazı kişiler, yönetimi destekleyici veya tenkid edici söz ve hareketlerde bulunarak isimlerinden epeyce sözettirmişlerdir.

Bunlardan Şeyhülislâm Cemaledin Efendi, Osmanlı Devleti'nin en buhranlı döneminde II. Abdülhamid tarafından üstün zekası, mizacı ve dönemin olaylarına vukufu olduğu gerekçesiyle Şeyhülislâmlığa getirilmiş, bu görevde 17 yıl kalarak Zenbilli Ali Efendi'den sonra Şeyhülislâmlık makamında en uzun bulunan kişi olma ünvanına sahip olmuştur. II. Abdülhamid, Şeyhülislâmlığa Cemaledin Efendi'yi getirirken İttihad ve Terakki Partisi'nin Türklük ve Türkçülük ideolojisine karşı olan Cemaledin Efendi'nin düşüncelerinin kendi düşünceleriyle örtüşeceğini bilmekteydi. Cemaledin Efendi, devletin bekası için devlet içinde Osmanlılığın, İslâm âleminde ise İttihad-ı İslâm'ın yanındaydı.⁸² İlmiye sınıfının çok yönlü ağır tenkitlere ve suçlamalara muhatap olduğu 31 Mart olayından sonra⁸³ istifa etmek istemişse de padişah onun görevinden kendisiyle beraber ayrılacağını söyleyerek engel olmuştur. Cemaledin Efendi, İttihad ve Terakki Partisi'nin muhalifleriyle işbirliği yaparak mücadelesini sürdürmüştür. II. Abdülhamid'in de çıkmadığı bir hafta hariç, diğer bütün Cuma selamlıklarında padişahın yanında olmuştur.⁸⁴

Cemaledin Efendi'nin kendi düşüncesine aykırı hadise ve kişilere karşı gelmekten çekinmeyen oğlu Ahmet Muhtar Bey ise Avrupa gazete ve mecmualarını takip etmiş, Avrupalı seçkin ailelerin hayatlarını benimsemiştir. Saray'a ve Abdülhamid'e muhalif olmasına rağmen, Saray onu görmezlikten gelmiştir. Bu durumun padişahın Şeyhülislâmı gücendirmek istememesiyle ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Meşrutiyet ilan edilene kadar Saray'ın şiddetli muarızlarından biri olan Ahmet Muhtar Bey, Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ilginç bir şekilde Abdülhamid taraftarı olmuştur.⁸⁵

Amcası Cemaleddin Efendi'nin Şeyhülislâmlığı sırasında 2 Eylül 1908'deki Tensikat'ta İstinaf Mahkemesi azalığına terfi ettirilen Mehmed Said Molla ise, siyâsî faaliyetlerinden bilhassa da İngiliz Muhipler Cemiyeti'ni kurması, bunun reisi olması ve bu sıfatla çıkardığı *İstanbul* gazetesinde müdafaa ettiği fikirlerinden dolayı İstiklal Harbi'ni takiben 10 Eylül 1924 tarihli Vekiller Heyeti kararıyla yüzelliliklere dâhil edilmiş ve yurtdışına çıkarılmıştır. Yurtdışında en çok ikamet ettiği yer olan Lefkoşe'de herhangi bir siyâsî faaliyeti olmamış, bu sırada yürütülen yurtdışı muhalefet hareketlerini muhaliflerin İttihat ve Terakki'ye alet edilmesi şeklinde yorumlamış ve bu safhada siyaset dışında kalmıştır.⁸⁶ Said Molla'nın kardeşi Mehmed Mesud Efendi ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın en nüfuzlu mensuplarından olup İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin Kızıltoprak-Feneryolu şubesi reisliğinde bulunmuş aşırı İngiliz taraftarı biridir.⁸⁷

İstanbul kanadında farklı siyâsî tavırlar sergileyen Kevâkibî ailesinin Halep ayağında Reşid Rıza ve Muhammed Abduh'tan etkilenerek yönetim aleyhtarları tavırlarıyla, özellikle de Osmanlı ve Abdülhamid karşıtı fikirleriyle, tanınan Kevâkibî Şeyh Abdurrahman Efendi dikkat çekmektedir. O bir kısım Müslüman gençleri organize ederek Fransa, İngiltere ve İtalya konsolosluklarını taşlatmakla suçlanmış, bunun üzerine II. Abdülhamid tarafından hakkında soruşturma başlatılması istenmiştir. Sultanla doğrudan görüşebilen Halepli Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyâdi aracılığıyla kadılığa tayinini isteyen Kevâkibî, bundan bir sonuç alamayınca Osmanlı yönetimiyle ilişkisini keserek Kahire'ye gitmek üzere Halep'ten ayrılmıştır. Abdurrahman Efendi Müslü-

manların ve özellikle Arapların geri kalmasından Osmanlıları sorumlu tutmuştur. Ona göre Osmanlılar en güçlü oldukları dönemde bile İslâm'a hizmet etmemişler, aksine Abbasi hilafetine son vererek ve Arapların eserlerini yok ederek dine büyük zarar vermişlerdir. Hilafet karşıtı olmasından dolayı Abdülhamid'i tenkid eden Abdurrahman Efendi, Türkleri uyguladıkları merkezîyetçi politika sebebiyle de çok eleştirmiştir.⁸⁸

d. Nişanları

Osmanlı'da iktidarın simgeleri arasında yer alan nişanlar, II. Abdülhamid döneminde devletin cömertliğinin daha özgül ve kişisel tezahürleri olarak verilmiş, 19. yüzyıl onur nişanları çağı haline gelmiştir. II. Abdülhamid rejimi, nişanları alan kişinin iyi niyet besleyeceği umuduyla nişan dağıtmayı alışkanlık edinmiştir. Disiplin ya da denetim altına alamadığı kişilere nişan veya ödül verme Bab-ı Âli'nin sık başvurduğu siyasal araçlardan biri olmuş, yaptırım gücü azaldıkça bu olgu daha da gerçeklik kazanmıştır.⁸⁹

İşte II. Abdülhamid devrinin ünlü şeyhülislâmlarından ve anne tarafından Kevâkibî olan Cemaleddin Efendi'nin Şeyhülislâmlığı döneminde Kevâkibî ailesinden birçok kişiye nişan verilmiştir. Bu durum Cemaleddin Efendi'nin kendi soyundan gelen kişileri kollama düşüncesiyle ilgili olabileceği gibi, 17 yıl gibi çok uzun bir süre Şeyhülislâmlık görevinde bulunmasıyla da bağlantılı olabilir. Kevâkibî ailesinden olmayanlara verilen nişan sayısı Kevâkibîlere verilen nişan sayısı karşılaştırıldığında, verilen nişanların yadırganacak bir sayıda olmama ihtimali mümkündür.

Verilen nişanlara bakıldığında Meşihat'tan gelen tezkireler sonucunda Halep eşrafından Kevâkibî Abdurrahman Efendi'ye dördüncü rütbeden Osmanî,⁹⁰ Mehmed Atullah İbrahim Efendi'ye İstanbul rütbesini kazandığı zaman ikinci rütbeden ve Anadolu kadaskerliği payesini kazandığı zaman da birinci rütbeden Mecidî, üçüncü rütbeden Osmanî⁹¹ Mehmed Atullah Efendi'nin Haremeyn-i Muhteremeyn payeli oğlu Kevâkibî Abdülhâlik Efendi'ye ise üçüncü rütbeden bir kıta Mecidî nişanı ihсан olunduğu görülür.⁹² Ayrıca Şevval 1311'de (Nisan/Mayıs 1894) üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı verilen Mehmed Necmeddin Efendi'ye Anadolu kadaskerliği payesi tevcih olunmuş ve Bağdad vilayeti merkez naibi olduğu sırada birinci rütbeden Mecidî nişanı ihсан buyrulmuştur.⁹³

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'ye de Muharrem 1297'de (Aralık 1879/Ocak 1880) üçüncü, Rebiulahir 1300'de (Şubat/Mart 1883) üçüncü, Şevval 1302'de (Temmuz/Ağustos 1885) ikinci ve Recep 1306'da (Mart/Nisan 1889) birinci rütbeden Mecidî Şaban 1307'de (Mart/Nisan 1890) ikinci ve Safer 1309'da (Eylül/Ekim 1891) birinci rütbeden Osmanlı nişanları ihсан olunmuş; Rebiulevvel 1309'da (Ekim/Kasım 1891) Osmanlı, Zilhicce 1309'da da (Haziran/Temmuz 1892) Mecidî nişanlarının Murassa, aynı yılın Zilhiccesinde Altın Liyakat Madalyasını ihraz etmiştir. Yaptığı hizmetlerden ve sadakatinden dolayı Murassa İftihar Nişanı da verilmiştir.⁹⁴ Cemaleddin Efendi'nin oğlu kadasker Mahmud Kemaledin Efendi'ye ikinci rütbeden Osmanî ve ikinci dereceden Mecidî nişanı; diğer oğlu Ahmed Muhtar Bey'e de birinci rütbeden Osmanî, ikinci rütbeden Mecidî nişanı verilmiştir.⁹⁵

e. Medfun Oldukları Yerler

Kevâkibî ailesinin büyük bir kısmı Karacaahmet Mezarlığı'ndaki aile sofasında medfundur. Bu mezarlık, her ne kadar büyük bir alana yayılarak ve yerleşim bölgelerinin dışında kalarak topoğrafik özellikleriyle büyük bir mezarlık kimliği taşısa da buraya gömülenlerin toplumsal yapısı nedeniyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. İstanbul'un Anadolu yakasındaki en büyük ve en önemli mezarlığı olan Karacaahmet'in kutsal şehirlerle aynı topraklarda (Mekke-Medine) yer alması buraya gömülmeyi daha anlamlı ve önemli kılmaktadır. Nitekim İstanbul'da yatan 97 şeyhülislâm'dan 13'ü Karacaahmet'tedir.⁹⁶ Ayrıca ulema ailelerinden Mirzazâdelerin de Karacaahmet'te —günümüze çok az sayıda mezarı kalan— aile sofası vardır.⁹⁷

Kevâkibîlerin aile sofası da dağınık ve harap durumda olup Melek Baba Türbesi ile Yanık Ömer Kapısı arasında, L noktasının biraz ilerisindedir. Bu sofa; Veliyyüddin İbnü's-Şeyh Mehmed, Ayişe Molla Kadın, es-Seyyid Ali Efendi'nin eşi Safiye Hanım, Abdülbaki Efendi'nin oğlu Mehmed Veliyyüddin, Mehmed Raşid Efendi, Mehmed Said Efendi'nin karısı Ayişe Kadın ve damadı Kara Halil Efendizade el-Hac Ahmed Molla Efendi medfundur.⁹⁸

Tümü aynı sofaya defn edilmeyen Kevâkibîlerin bir kısmı gittikleri görev mahallerinde vefat etmiş ve muhtemelen buralarda defn edilmiştir.⁹⁹ İstanbul'da vefat ettikleri halde Edirnekapi dışı,¹⁰⁰ Zincirlikuyu¹⁰¹ gibi Karacaahmet'teki Harmanlık Mezarlığı haricinde defn edilenler de vardır. Ayrıca Veliyyüddin Efendi'nin dedesi İbrahim Efendi de Süveys'te denize düşmüş ve boğularak vefat etmiştir.¹⁰²

Remle'de vefat eden ve cenaze namazı İskenderiye'de otuz binden fazla Müslümanın katılmasıyla

kılınan Cemaleddin Efendi'nin naşı İstanbul'a getirilmiş, Cağaloğlu'nda Seyit Molla Bey'in konağından 25 Nisan 1335 (1919) tarihinde alınarak Topkapı Sarayı'nda merasim düzenlenmiştir. Bakanlar, senatörler ve ulemanın katıldığı bu merasimden sonra büyük bir törenle Fatih Otlukçu Yokuşu'ndaki aile mezarlığına defnedilmiştir. Mezar daha sonra Edirnekapı Şehitliği'ne nakledilmiştir.¹⁰³ Yeğeni Said Molla ise tedavi için gittiği Pire'de, 14 Temmuz 1930'da vefat etmiş ve Vehip (Kaçı) Paşa ve arkadaşları tarafından oradaki Müslüman Mezarlığına defin edilmiştir.¹⁰⁴

2. Eserleri

a. İlmî eserleri

Kevâkibîlerin Osmanlı uleması arasında görülmeye başladıkları ilk dönemlerine ait eserleri genellikle Fıkıh, Tefsir, Kelam, Hadis ve Mantık'la ilgilidir. Bunlar arasında bizzat kendilerinin yazdığı kitaplar olduğu gibi şerh ve haşiye olarak kaleme aldıkları kitaplar da vardır. Bunların yanında Kevâkibîlerin kitaplarına yazılan şerh ve haşiyeler de mevcuttur. Özellikle Ahmed Efendi'nin, babası Şemseddin Muhammed'in kitaplarına yazdığı haşiyeleri ve istinsah eserleri dikkat çekmektedir.

Osmanlı'nın son dönemlerine doğru ise ilmî eser yazmaktan çok siyasî kitaplar yazan Kevâkibîlerden gazete neşredenler de olmuştur. Ayrıca hukukla, şehir tarihiyle ilgili yazdıkları kitaplarla hatırat niteliğinde yazılmış bir kitapları da bulunmaktadır:

i. Şemsüddin Muhammed b. Hasan b. Ahmed

- *Manzumetü'l-Kevâkibî fi'l-Fıkıh*, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Usul-ı Fıkıh'a dair *Menârü'l-En-*

vâr'ının manzum şeklidir.¹⁰⁵ Eser Mısır'da 1317'de basılmıştır.

- *İrşadi't-talib ila Manzumeti'l-Kevâkib*, Bir önceki eserin bizzat müellifi tarafından yapılan şerhidir. Oğlu Ahmed Efendi de bu şerhe *el-Mebâhisü'l-Acaib alâ şerhi Manzumeti'l-Kevâkib* adıyla bir haşiye kaleme almıştır. Mısır Bulak Matbaasında 1327 yılında basılan eserin (II cilt, 496 s.) yazma nüshalarında bazıları şu şekildedir: Köprülü Fazıl Ahmed Paşa/514; Süleymaniye Laleli/680; Süleymaniye Fatih/1385 (müst. İmam Ahmed); Süleymaniye Veliyüddin Efendi/996 (*Avnü'r-Rabbi'l-Vahib İrşadi't-Talib Şerh-i Manzumeti'l-Kevâkib*, müst. Ahmed b. Muhammed, h. 1079).
- *el-Feraidü's-Seniyye*, Sadrü's-Şerîa'nın *en-Nukayy'e*'sinin manzum şeklidir. (Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1329, 307 s.)
- *el-Fevaidü's-Semiyye Şerhi'l-Feraidi's-Seniyye*, bir önceki eserin Kevâkibî tarafından yazılan şerhidir. Oğlu Ahmed'in bu kitap üzerine bir haşiyesi vardır. Kevâkibî'nin bahsettiğimiz dört eseriyle Abdullah b. Abdurrahman el-Hanbelî'nin *el-Levâmiu'z-Ziyâiyye'si* bir arada neşredilmiştir. (I-II, Bulak 1322-1324). Eserin bazı nüshaları şunlardır: Köprülü Fazıl Ahmed Paşa/596; Koca Ragıp Paşa/535; Nuruosmaniye/1651; Süleymaniye Kılıç Ali Paşa/412.
- *el-Fetâva'l-Kevâkibiye*. İbrahim b. Muhammed el-Bahşî tarafından derlenmiştir.
- *Haşiye ala Şerhi'l-Mevakıf*, Seyyid Şerif el-Cürcâni'nin Adudüddin el-İcî'nin el-Mevâkıf'ına yaptığı şerhin hâşiyesidir (Süleymaniye Şehid Ali Paşa/1618).

- *Haşiye ala Haşiyeti Sadi Efendi ala Envari't-tenzil*, Beyzavî'nin tefsirine Sadullah Sadi Çelebi'nin yaptığı hâşiye üzerine eleştirel bir çalışmadır (Süleymaniye Amcazade Hüseyin/61; Süleymaniye Aşir Efendi/16, 18; Süleymaniye Ayasofya/316...)
 - *Haşiye ala Haşiyeti'l-İsam ala Tefsiri'l-Beyzavi*, İsmüddin el-İsferâyini'nin Beyzavi tefsiri hâşiyesinin haşiyesidir. (Süleymaniye Amcazade Hüseyin/60; Süleymaniye Ayasofya/358...)
 - *Nazmü'l-Menar fi'l-Usul*, Usul'e dair olan eser Kahire'de 1317 yılında basılmıştır. (*el-Matbaatu'l-İlmiye* 1317, 109 s.)
 - *Tefsîrîü Kavlihi Teala İnnellahe Yudhülü'l-Lezine Âmenu* (Süleymaniye Reisülküttab/1195).
 - *Risale fi Kevni'n-Nebi Hayyen ale'd-Devam* (Süleymaniye Reşid Efendi/447; Süleymaniye Şehid Ali Paşa/1348).
 - *Risâletün fi'l-Kimya*.¹⁰⁶
- ii. Ahmed b. Muhammed b. Hasan**
- *Haşiye ala Tefsiri'l-Beydavi* (Süleymaniye Yeni Camii/128)
- iii. Muhammed Mesud Ebu's-Suud b. Ahmed b. Muhammed**
- *Tuhfetü't-Tullab fi Nazmi'l-Adab*
 - *Şerhu Tuhfetu't-Tullab fi Nazmi'l-Adab*
 - *Şerhu Risaleti'l-Adab li Taşköprizade*
- iv. Şemseddin Muhammed b. Halil b. Ebubekir**
- *Şerhu Kasideti'l-Bürde*
- v. Abdurrahman b. Muhammed**
- *Ümmü'l-Kura*, Matbaatü't-Takaddüm'de basılan ve Arapça olan eser siyasetle ilgilidir. Kevâkibî Ab-

durrahman Efendi'nin Halep'teyken yazdığı ancak muhtevassından dolayı yayımlanmadığı yazılarını genişleterek neşrettiği kitabıdır. Bunlardan ilki olan *Ümmü'l-Kura*, Seyyid Furâtî takma adıyla basılmıştır. Eser el-Menar'da Nisan 1902-Şubat 1903 tarihleri arasında tefrika edilmesiyle geniş okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Eserdeki hilafet karşıtı fikirlerinden dolayı II. Abdülhamid çok endişelenmiş, kitabın Osmanlı Devleti'nde dağıtımını yasaklamanın ötesinde Şeyh Ebü'l-Hüda aracılığı ile Abdurrahman Efendi'yi İstanbul'a getirterek etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.¹⁰⁷

- *Tabâ'iu'l-İstibdad ve Mesâriu'l-İsti'bâd*. Önce Rehâle K. takma adıyla *el-Müeyyed* gazetesinde (1900) tefrika edilmiş, ardından kitap haline getirilmiştir. Kevâkibî Abdurrahman bu yazılarıyla Hidiv Abbas Hilmi'nin dikkatini çekmiş, kitabın ismi dahi muhaliflerin müstebitlikle suçladığı II. Abdülhamid'in endişelerini arttırmaya yetmiştir.

Başlangıçta dar bir çerçeveye ulaşabilen Kevakibî Abdurrahman Efendi'nin eserleri, XX. yüzyılın ikinci yarısında Arap milliyetçilerinin fikirlerine itibar ettiği önemli isimlerden biri haline gelmesiyle birçok defa basılmış, önce Amâre tarafından *el-A'mâlü'l-Kâmile li Abdurrahman el-Kevakibî* adıyla (Kahire 1970) daha sonra diğer yazılarını da içeren bütün çalışmaları Muhammed Cemal tarafından *A'mâlü'l-Kâmile li'l-Kevakibî* başlığıyla (Beyrut 1995) neşredilmiştir.¹⁰⁸

- vi. Muhammed-Sahaflar Şeyhizade Ahmed Nazif**
- *Risâletü'l-İrşad Tercümesi*, eserin konusu hadistir.

vii. Abdülhalik Midhat Efendi

- *Coğrafya Muallimi*, 1. Kitap (Alem Matbaası, İstanbul H. 1314 (1897), 74 s.)¹⁰⁹ Kitap, önsözü mütea-

- kip Asya kıtasının mevkiinin, hudud ve yüzölçümünün anlatıldığı bir girişle başlar. Birinci makale kıtanın tabii coğrafyası, ikinci makale iktisadi coğrafya ve mahsulat, üçüncü makale ise siyasi coğrafya üzerinedir. Son olarak Asya tarihine dair kısa bilgiler verilir. Osmanlı Asyası kitapta konu edilmediğine göre bir başka ciltte müstakil olarak ele alınması planlanmış olmalıdır.¹¹⁰
- *Hukuk-i Ceza*, İkdam Matbaası, İstanbul R. 1326 (1910), 84 s.¹¹¹
 - *Hukuk-ı Cezaiye*, Sırat-ı Müstakim Matbaası, İstanbul R. 1328 (1912), nşr. Sermed, 32 s.¹¹²
 - *Hukuk-ı Cezaiye, Nazariyat Hukuk-i Ceza*, c. I, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul R. 1325 (1909), 295+4 s.¹¹³
 - *Jeografya Muallimi*, Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul H. 1314 (1897), 1. Kitap, 73+1 s.¹¹⁴
 - *Kanun-ı Ceza Şerhi*, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul R. 1326 (1910).¹¹⁵
 - *Usul-i Cezaiye*, Selanik R. 1324 (1908), 199+15 s.¹¹⁶
 - *Usul-i Cezaiye*, 2. Kısım, İkdam Matbaası, İstanbul R. 1326 (1910), 323-428 s.¹¹⁷
 - *Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Şerhi*, c. I, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul H.1323 (1905), 351+5 s.¹¹⁸
 - *Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Şerhi*, c. II, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul H.1323 (1905), 355-699+2 s.¹¹⁹
 - *Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Şerhi*, c. III, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul R. 1324 (1908), 707-1014+2 s.¹²⁰

viii. Kevakibizâde Hanifi Hoca

- *Tarihçe-i Darende*.¹²¹

ix. Cemaleddin Efendi

- *Şeyhülislâm Merhum Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi*, 1336 Dersaadet. (1330 senesinde Mısır'da tahrir etmiştir.)¹²²

x. Said Molla

- *İstanbul* gazetesi.

- *Mahşer* gazetesi. Gazete 9 Eylül 1910'da tek sayı olarak çıkmış ve Said Molla 17 Eylül'den itibaren iki ay hapse mahkum edilmiştir.¹²³

b. Fizikî Mirasları

Yalı, Köşk ve Sokak

Nerede olduğu tam olarak bilinmese de Üsküdar'da Kevâkibilere ait bir yalı olduğu söylenmektedir.¹²⁴ Köşkleri de yine Üsküdar'da Selamsız (Selami Ali Efendi) Caddesi üzerinde, Solak Sinan Camii ile Toygar Hamza Camii yanında ve Kevâkibizâde Çıkmazı ile Solak çıkmazı arasındaydı. Konağın bahçesi, kademeli bir şekilde, Hacı Mutlu Sokağı'na kadar uzanıyordu. Bugün yerinde evler vardır. Konağın Şeyh Mehmed el-Kevâkibî'nin oğlu Veliyüddin Efendi tarafından yaptırıldığı veya babasından intikal ettiği tahmin edilmektedir.¹²⁵

Medreseleri, Cami ve Türbeleri

Kevâkibî ailesi Halep'te meşhur birçok eserin sahibidir. Bu eserlerden en tanınmış "el-Medresetü'l-Kevâkibiyye"dir.¹²⁶ Kevâkibî Medresesi, vakfı olan Hasan Efendi'nin babası Ahmed Efendi tarafından inşa edilmiştir. Kevâkibî soyunun ilk atası eş-Şeyh Ebu Yahya Muhammed Efendi el-Kevâkibî'nin ismini ta-

şıyan caminin yanındadır. Aynı yerde Ebu Yahya Mehmed Kevâkibi'nin türbesi de bulunmaktadır.¹²⁷

Vakıfları

Malî gücü yüksek olan kişiler tarafından geliri ihtiyaçlara tahsis edilmek üzere kurulan ve kökleri İslâmın ilk dönemlerine kadar uzanan vakıflar,¹²⁸ Osmanlı Devleti'nde de varlığını sürdürmüş, insanların faydasına sunulan pek çok vakıf eserler yapılmıştır. Özellikle İstanbul'da padişahlar başta olmak üzere sultanlar, vezirler, ilim adamları ve bazı saray mensupları tarafından medreseler inşa edilmiş,¹²⁹ bu kişiler gelirlerini cami, medrese, çeşme gibi yerlere vakfetmişlerdir. Birçok şeyhülislâm ve kadiaskerin de dahil olduğu hayır işlerine ulemadan Şeyhülislâm Dürrihzâde Mustafa Efendi'nin¹³⁰ ve Arapzâde Ahmed Ataullah Efendi'nin vakıfları iyi birer örneklerdir.¹³¹

Bu konuda önemli bir örnek de Kevâkibizâdelere ait vakıf mallarını gösteren vakfiyelerdir. Bu vakfiyelerden biri Seyyid Hasan Efendi bin es-Seyyid Ahmed Efendi'ye diğeri ise Veliyyüddin Efendi'ye aittir.

Kevâkibi Hasan Efendi'ye ait üç vakfiye Vakıf Şurası'nın 9 Haziran 1333 (9 Haziran 1917) tarihli kararına istinaden 29 Şevval 1335 (18 Ağustos 1917) tarihinde sadır olan irade-i seniyye mucebince kaydedilmiştir.

Hasan Efendi'ye ait vakfiyelerdeki malların tümü de vakıflarca idare edilen eserlerin bol bulunduğu şehirlerden biri olan Halep'in¹³² farklı mahallerinde yer almaktadır. 6 Şaban 1206 (30 Mart 1792) tarihli birinci vakfiyedeki mallar arasında evler, bağlar, bahçeler, bostan ve değirmenlerden hisseler ve zeytinlikler bulunmaktadır.

Çoğu ev ve araziden oluşan bu vakıf mallar içinde tefsir, hadis, fıkıh, şehir ve edebiyat gibi konuların iş-

lendiği ilmî değeri yüksek birçok kitapla Kevâkibilerin yazdıkları şerhler ve *Manzume-i Fıkhiyye*, *Mecmiu Eş'âr*, *Mecmua-i Terâcîm* gibi eserler de vardır.

Saydığımız vakıf malların tasarruf hakkı bazı şartlara bağlanmıştır. Buna göre tevliyeti, hayatı boyunca vâkıfa tahsis edilmiş, kendisinden sonra nesline, soyu kesilirse de vakıf el-Culum Mahallesi'ndeki Ebu Yahya Camii'ne ve bu cami yanında vâkıfın dedesi Ebu Yahya Muhammed Kevâkibi'nin mezarına, bu cami ve mezarın tamamen yıkılması halinde de zikredilen mahallenin Müslüman fukarasına vakf olunacaktır. Kendisinden sonra gelen mütevellî zikredilen kitapları, talebelerin faydalanması için vâkıfın babası tarafından inşa edilen Ebu Yahya Camii'nin yanındaki Kevâkibi Medresesi'ne verecektir. Evladı ise vakıf malından sükna olarak faydalanabilecektir. Kız evlatları bekâr oldukları sürece sükna hakları olacak; ancak kocaları ölür ya da boşanırlarsa bu hakları iade edilecektir. Ayrıca mütevellî tüm vakıf malını ecr-i misille kiraya verecek, vakfın geliriyle önce tamir ve bakım işlerini yaptıracak, artanı da tevliyet karşılığı olarak kendisi alacaktır. Her yıl on kuruş nazıra, on iki kuruş Halep dışındaki Seyyid Muhsin Ziyaretgahı'nın hâdimine, on iki kuruş cabiye verilecektir. Ayrıca her gün vâkıfın kabrinde bir cüz okunacak ve sevabını Peygamberlerin, vâkıf ve ailesi de dahil tüm Müslümanların ruhlarına bağışlanacaktır. Ziyaretlerdeki kandiller için bir kuruş yağ bedeli, Ramazanlarda Halep Büyük Emevi Camii'nde hatim okuyacak ve sevabını bağışlayacak fakir bir adama iki kuruş, her Cuma vâkıfın mezarı yanında *Delâil* okuyacak birine, Kevâkibi Medresesi'nde müderris olan ve Rebiulevvel ayında mevlid okuyacak kişiye bir kuruş ödenecektir. Mevlid zamanında on kuruş sarf

edilecek, artanı mevkufun aleyh olanlar arasında taksim edilecektir. Vakıf, zikredilen mezar ve camiye geçerse mütevellisi, cami ve mezarın tamir ve bakım masraflarından sonra kalan bakiyeyi yağ, hasır ve halı masraflarına harcayacaktır.¹³³

Hasan b. Ahmed'e ait 20 Şaban 1216 (26 Aralık 1801) tarihli ikinci vakfiyede ise çeşitli yerlerdeki evlerle farklı yerlerde bulunan bostan, değirmen, dükkân, mahzen ve bahçelerden hisseler vakfedildiği görülmektedir.

İlk vakfiyedeki tevliyet hakkından farklı olarak mütevellinin gelirin fazlasını türbenin hasır, kilim, yağ ve mum gibi masraflarına harcayacağı, mumların her Cuma ve Ramazan'ın onarlı gecelerinde, Regaib, Beraat ve bayram gecelerinde yakılacağı belirtilmektedir.¹³⁴

Hasan b. Ahmed Efendi b. Ebussuûd Efendi Kevâkibizâde Vakfına ait 17 Şevval 1220 (8 Ocak 1806) tarihli üçüncü vakfiyedeki vakıf mallar arasında ise üç cüz *Buhârî-i Şerif*, farklı yerlerdeki kızartma, künefe, yağ, terzi, kuyumcu, örmeci, attar, yumurtacı dükkânı gibi dükkânlarla değirmen, bostan, bağdan ve Bab-ı Antakya haricindeki bahçelerden hisseler bulunmaktadır.

Diğer iki vakfiyeden farklı olarak vakfın mütevellisi tamir ve bakım masraflarından sonra artan miktardan her biri her sabah vâkıfın babası tarafından inşa edilen Kevâkibî Medresesi'nde *Buhârî*'den bir cüz okumak üzere on kuruluş hadis ehline ödenecek, sevabını Peygamberlerin, evliyanın, vâkıfın ve yakınlarının ruhlarına bağışlayacaktır. Mütevellî kalanı miktarı belirtilen şartlara göre vakıftaki hak sahipleri arasında taksim edecektir. Zikredilen kurulların tayini ve azli mütevellinin elinde olacak ve

başkası karışmayacak, medreseye okunması için *Buhârî* konulacaktır.¹³⁵

Kevâkibizâde ailesinin Midilli'de de bazı vakıf malları vardır. Midilli'deki "Rumeli kadıaskeri Kevâkibizâde Veliyüddin Efendi Vakfı"na ait 5 Cemaziyelevvel 1141 (7 Aralık 1728) tarihli vakfiyeye göre Midilli'ye tabi Lodra karyesi Yoma Yolu ve Loka nam mevzide vaki zeytinliklerle yine Midilli'de Canderuz adlı karyede vaki zeytin bahçeleri, İzmir'de birbirine muttasıl masaracı, berber ve bardakçı olmak üzere toplam üç mülk dükkân vakfedilmiştir. Bu vakıf malları da Kevâkibî Hasan Efendi'nin vakfı gibi bazı özel şartlara bağlanmıştır.

Sonuç

Kevâkibî ailesi, Kevâkibî ailesi Osmanlı Devleti'ndeki farklı bölgelere üç merkezden yayılmışlardı: Kevâkibîlerin menşei Halep, devletin merkezi İstanbul ve Malatya'nın önemli yerleşim birimlerinden olan Darendede. Halep'te kalan Kevâkibîlere dair yeterli bilgiye ulaşamamak da Kevâkibîlerin Halep'teki ahfadından günümüzde yaşayan bazı kişilerin olduğunu bilmekteyiz. Birçok âlim yetiştiren Darendede de de Kevâkibizâde olarak tanınmış ilmiye ve farklı mesleklerden değerli kişiler yaşamıştır. Darendede de Kevâkibîleri yapmış olduğumuz değerlendirmelere almakla birlikte, bizim incelediğimiz Kevâkibî ailesine mensubiyetleri konusunda kesin birşey söyleyemiyoruz.

Bu aile, ilmiyedeki varlıklarını daha çok bu üç merkezden biri olan ve çalışmamızın da merkezine yerleşen İstanbul'da hissettirmişlerdir. İlk dönemlerde eğitimlerini yakın çevrelerinden veya medreselerden alan Kevâkibîler, mekteplerin yaygınlaşmasıyla

beraber mektep tahsili almışlardır; ancak ailenin son üyeleri de medrese usulünde tahsil almayı ihmal etmemişlerdir. Evliliklerini ise genellikle ulemeden kız alıp vermeyle gerçekleştirmiş, açık olarak görülmesi de kurdukları bu aile bağlarıyla nüfuzlarını arttırmışlardır. Günümüze intikal eden ilmi eserleri ve vakıf mallarıyla da varlıklarını hâlâ devam ettirmektedirler.

Osmanlı Devleti'nde ilmiye mensublarından tarıkata, tarikat mensublarından da ilmiyeye intisab edenler olmuş,¹³⁶ pek çok yüksek dereceli ulemanın güçlü sufi temayülleri görülmüştür. 18. yüzyıl ve erken dönem 19. yüzyılda şeyhülislâmların çoğunun Nakşibendî veya Mevlevî tarikatına bağlı olduğu, diğerlerinin de tekkeler inşa ettikleri ya da bunları destekledikleri bilinmektedir.¹³⁷ Son dönem ilmiye mensupları arasında ise Nakşilerin hususen Halidi-Nakşilerin ekseriyeti teşkil ettiği hemen dikkat çekmektedir.¹³⁸ Kevâkibi ailesinin tarikat ve meşayihle olan ilişkileri netlik kazanmasa da Darende'deki Kevâkibilerden Mustafa Efendi'nin de Nakşî tarikatıyla ilgisi olduğu, Nakşî tarikatını Mekke'deki şeyhinden Darende'ye getirdiği ve farklı yerlerde birçok müridinin bulunduğu bilinmektedir.¹³⁹

Kısacası Kevâkibzâdeler, 17–19. yüzyıllar arasında ulema-bürokrat bir aileyken, 20. yüzyılın başlarında zamanın ruhuna uyarak siyasete karışmış ve siyasette yeknesak bir tavır sergilememişlerdir. Bu anlamda Cemaleddin Efendi'nin Şeyhülislâmlık yaptığı dönemde bazı Kevâkibilerin muhalif duruşları dikkat çekicidir.

İlmiye tarikinde belli bir devamlılıkları olmakla birlikte, aile olmaktan gelen ortak hareket etme, menfaat paylaşımı gibi durumlar belirgin şekilde görül-

memektedir. 1703'ten 1839'a kadar Arapzâde, İshakzâde, Dürrizâde, Damadzâde, Feyzullahzâde, Mek-kizâde, Mirzâzâde, Paşmakçızâde, Pirizâde, Salihzâde ve Vassafzâdeler gibi ilmiyede etkin olduğu söylenen ulema ailelerinin ilmiye sınıfında kadrolaş-tıklarına dair yaygın bir kanaat olsa da¹⁴⁰ Kevâkibzâdeler için bu durum söz konusu değildir.

Dipnotlar

- 1 Kitabın tanıtımı için bkz. İlber Ortaylı, "Hans Georg Majer Zu Uşakizade seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık" *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 1, 1980: 282-283. Ortaylı, bu çalışmayı değerlendirirken "ilmiye sınıfının anlaşılması ve idarî, içtimaî, iktisadî, kültürel hayattaki rollerinin kavranması için bu gibi betimsel çalışmaların artması gerektiğini" söyleyerek bu tür çalışmaların önemine vurgu yapmaktadır.
- 2 Ayrıca Kaliforniya Üniversitesi doktora öğrencisi Hasan Karataş tarafından *Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi* hakkında bir tez hazırlanmaktadır.
- 3 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Matbaa-i Amire, c.IV, s. 703-704.
- 4 Mehmed Ragıb et-Tıbah, "el-Allâmetü es-Seyyid Mesud el-Kevakibi", *Mecelletü'l-Mücemmu' el-İlmî el-Arabî*, c. X, sy. 1, s. 44-45; *Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım*, (haz. Selim Kutsan), İstanbul 1990, s. 9.
- 5 Yusuf İlyan Serkis, *Mucemu'l-Matbuati'l-Arabiyye ve'l-Mu-arrebe*, Mısır 1928, s. 1575; Aysel Ergül, "Abdurrahman el Kevâkibi", *Akademik Araştırmalar*, sy. 1 (Yaz 1996), s. 30.
- 6 Nevzade Ataullah Efendi, *Şakaik-i Numaniye ve Zeyleri: Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şakaik*, (haz. Abdülkadir Özcan) İstanbul 1989, c. II, s. 738.
- 7 Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ker- van Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, İstanbul 2003, s. 19, 46.

- 8 Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", s. 56-57.
- 9 Fındıklılı İsmet Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeylleri: Tekmilîti'ş-Sakaik fî Hakk-ı Ehli'l-Hakaik*, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, c. V, s. 137.
- 10 Nevzade Ataulлах Efendi, *a.g.e.*, c. II, s. 738-739; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Matbaa-i Amire, c. I, s. 100; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, Ankara 1969, c. II, s. 714.
- 11 Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâiku'n-Numâniyye ve Zeylleri: Vekâyü'l-Fudala I*, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, c. III, s. 521; Serkis, *a.g.e.*, s. 1575; Ahmet Yaman, "Muhammed bin Hasan", *DİA*, c. XXV, (Ankara 2002), s. 340-341.
- 12 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. III, s. 490-491; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 185.
- 13 Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakaiku'n-Numaniye ve Zeylleri, Vekayiu'l-Fudala II-III*, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, c. IV, s. 345; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. I, s. 237.
- 14 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 513-514.
- 15 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Matbaa-i Amire, 1311, c. III, s. 414.
- 16 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 581-583; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 420.
- 17 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 635-637; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 635-637; Mehmed Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi*, (haz. Ziya Yılmaz), OSAV, İstanbul 2000, s. 300.
- 18 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 635-637; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 635-637; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. III, s. 44, 298.
- 19 Vakıflar Genel Müdürlüğü, defter nr. 735, sayfa nr. 53, Sıra nr. 25.
- 20 Öztuna, *a.g.e.*, s. 606-607. Öztuna'da, Sahhaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi'nin Mustafa Edip Efendi'nin damadı olduğu dair bilgi de vardır.
- 21 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Matbaa-i Amire 1311, c. II, s. 353; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 38, 612-613; Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 300.
- 22 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. II, s. 353; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III: s. 391; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 612-613; Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 218, 300; Arzu Güldöşüren, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricali*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 389.
- 23 Millet Kütüphanesi, *Tarik Defteri*, Ali Emiri, nr. 64, v. 28a; Abdülbaki Efendi'nin 1209 yılında Yenişehir mollası olduğuna dair bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III: 44-45, 300.
- 24 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 612-613.
- 25 Mehmed Süreyya'da (*a.g.e.*, c. II, s. 353) Mehmed Emin Efendi, Mehmed Raşid Efendi'nin Mekke payeli mahdumu olarak geçse de Tarik defterlerinde Mekke payeli olduğuna dair bilgi yoktur. Bkz. Güldöşüren, a.g.t., s. 199-200; Mehmed Süreyya'da (*a.g.e.*, c. I, s. 433) Said Efendi'nin mahdumu, aynı eserin başka bir yerinde (c. III, s. 44-45) Mehmed Said'in evladı olarak verilmekte ayrıca 1279'da İzmir mollası olduğu ve daha sonra vefat ettiği söylenmektedir. Burada bahsedilen Mehmed Emin Efendi, görev mahalli ve öldüğü tarih itibarıyla Mehmed Raşid'in oğlu Mehmed Emin Efendi'ye benzemektedir. Bu benzerlik sebebiyle Mehmed Emin Efendi'yi Mehmed Said'in değil de Mehmed Raşid'in oğulları arasında verdik.
- 26 Millet Kütüphanesi, *Tarik Defterleri*, Ali Emiri, nu. 56, v. 86a; nu. 57, v. 75a; nu. 58, v. 104b, 114a, 123a, 132a, 143b; nu. 59, v. 85a; nu. 62, v. 71a; nu. 67, v. 49a, 116a, 104a, 35a, 41b, 55a, 66a, 111a, 60a; Şer'îye Sicilleri, nu. 1, v. 108a; nu. 2, s. 154; nu. 3, v. 76a, nu. 2; s. 166; nu. 2, s. 179; nu. 2, s. 193; nu. 3, v. 63, nu. 3; v. 69a; Muallim Cevdet, nu. 094, v. 64, 57b, 70a, 73b, 75b, 83b, 96b; Topkapı Sarayı Revan, nu. 1506, v. 68a, 70b.
- 27 *İ.TAL*, 436/1325 L-057 (1325.L.14); Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükşehir Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, III: s. 251.
- 28 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. IV, s. 612-613, 711-712; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. III, s. 44-45; Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 382; Güldöşüren, a.g.t., s. 136-137, 470-471.
- 29 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 35; Güldöşüren, a.g.t., s. 136-137.
- 30 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. III, s. 44-45; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV: s. 711-712.
- 31 *DH.SAİDd*, 68/21; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 2000, c. II, s. 427-428. Bu eserde Abdülhalik Efendi'nin doğum tarihi 1285/1868 olarak verilmiştir.
- 32 *Coğrafya Literatürü*, c. II, s. 427.
- 33 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. III, s. 44-45. Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın neşrettiği *Sicil-i Osmanî*'de (Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî-Osmanlı Ünlüleri*, (haz. Nuri Akbayan), İstanbul 1996, c. V, s. 1482) ve Osmanlıca yayınlanan *Sicil-i Osmanî*'de (c. III, s. 198) İbrahim Sarım Efendi'nin Gelenbevzade olarak gösterildiğine dikkat çekilmiş, İb-

- rahim Sarım Efendi Kevakibzâde Sarım İbrahim olarak kayda geçmiştir.
- 34 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 63. Aynı yerde birinci şeyhülislâm-
lığının on yedi sene, on ay, yirmi üç gün; ikinci Şeyhülis-
lâmlığının da altı ay on gün sürdüğü söylenmiş, üçüncü
ve dördüncü kez Şeyhülislâmlık görevine getirildiğine dair
bilgi verilmemiştir. Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhü-
lîslâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 218-221.
- 35 Mustafa Ragıp Esatlı, “Şeyhülislâmzâde Ahmet Muhtar
Kevakibi”, *Akşam*, 11 Eylül 1943, s. 5.
- 36 Öztuna, *a.g.e.*, s. 848-849. Ali Birinci, (*Tarih Uğrunda*, Der-
gah Yayınları, İstanbul 2001, s. 227) Öztuna’nın Ahmed
Muhtar’ın (1878-1943) soyadını “Mollaoglu” şeklinde
yanlış verdiğine dikkat çekmekte, asıl soyadının “Kevâki-
bi” olduğunu söylemektedir.
- 37 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 325; Öztuna, *a.g.e.*, s. 848; Şeyhü-
lislâm Cemaleddin’in kardeşi Mustafa Neşet Molla için bkz.
Ali Birinci, “Sait Molla’nın Serencamı”, *Müteferrika*,
sy. 30 (Kış 2006), s. 147/dn.8’den naklen Adalet Bakanlığı,
Adliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defteri, nr. 001, s. 40-41.
- 38 Öztuna, *a.g.e.*, s. 848. Said Molla’nın hayatını ayrıntılı bir
şekilde ele alan Birinci, (*a.g.m.*, s. 145-158) Öztuna’da Sa-
id Molla’nın kardeşi olarak verilen Mehmed Esad Efen-
di’den hiç söz etmemiştir.
- 39 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 325-326; Öztuna, *a.g.e.*, s. 848; Bi-
rinci, *a.g.m.*, s. 145-158. Bahsi geçen bu üç çalışmada da
zaman zaman Said Molla’yla ilgili farklı bilgiler verilmek-
tedir.
- 40 Birinci, *a.g.m.*, s. 146.
- 41 *C.ADL*, 61/3688 (1182.M.29).
- 42 *C.EV*, 309/15745 (1213.M.29).
- 43 Güldöşüren, *a.g.t.*, s. 129.
- 44 *DH.MKT*, 1963/67 (1309.Za.23); *Y.MTV*, 62/77 (1309.L.20);
Y.PRK.BŞK, 41/57 (1312.Z.09); *Y.MTV*, 102/95 (1312.S.13);
Y.MTV, 115/86 (1312.Ş.28); *Y.PRK.UM*, 59/37 (1320.
Ra.15); Tufan Buzpınar, “Kevâkibi Abdurrahman b. Ah-
med”, *DİA*, c. XXV, (Ankara 2002), s. 339.
- 45 *DH.MKT*, 701/1 (1321.S.4).
- 46 *DH.MKT*, 937/4 (1323.M.04); Darend’e de bulunan ancak
bizim aile seçercesine koymakta tereddüt ettiğimiz Keva-
kibi Mehmed Derviş, 1005 tarihli vakıfnamesi olduğu söy-
lenen Ali Kevâkibi ve diğer kişiler için bkz. Mehmed Ali
Cengiz, *Tohma Havzası*, Beydağı Matbaası, Malatya 1987,
s. 160, 169-170.
- 47 Masters, *a.g.m.*, s. 46.
- 48 Nevizade Ataullah Efendi, *a.g.e.*, c. II, s. 738-739.
- 49 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. III, s. 521; Yaman, *a.g.m.*,
s. 340.
- 50 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. III, s. 490-491.
- 51 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 345.
- 52 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 513-514.
- 53 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 581-582.
- 54 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 635.
- 55 *Sicil-i Osmanî*, c. II, s. 353; Mehmed Esad Efendi, *a.g.e.*, s.
300. Aynı yerde “Zeyenallahu teâla semae türbetihi bi ke-
vâkibi rahmetihi” yani “Allah teâla toprağının semasını
rahmet yıldızlarıyla süslesin” anlamında bir dua da vardır.
- 56 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, 2. bsk., Dergah
Yayınları, İstanbul 2001, c. I, s. 47.
- 57 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık,
İstanbul 1997, s. 77.
- 58 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 251.
- 59 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 35; Altınsu, *a.g.e.*, s. 219.
- 60 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 63.
- 61 Mustafa Ragıp Esatlı, *a.g.m.*, s. 5. Esatlı, Ahmet Muhtar’ın
Paris’te parlak bir meslek tahsilinden sonra memleketin-
de modern cerrahlığı tesis eden Prof. Cemil Topuzlu’yu
damadı olarak seçmesini, garb ilmiyle yetişerek temayüz
edenlere, ne kadar büyük ehemmiyet verdiğinin ve selef-
lerinden ayrılmasının bir göstergesi olarak yorumlamıştır.
- 62 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 325; Birinci, *a.g.m.*, s. 147, 149.
- 63 Buzpınar, *a.g.m.*, s. 339.
- 64 Cengiz, *a.g.e.*, s. 160. Cengiz, Mehmed Hanefi’nin İstanbul
Hulefa-i Âliyyede okuduğunu söylese de bu bir yazım ha-
tası olsa gerek.
- 65 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 62; Altınsu, *a.g.e.*, s. 218. Albayrak,
Cemaleddin Efendi’nin 1264’de (1848) doğduğunu ve
1275’de (1858/1859) ruus maaşına nail olduğunu söyle-
mektedir ki bu bilgiye göre Cemaleddin Efendi 10-11 yaş-
larında maaş almaya başlamıştır. Altınsu da onun Ruus-ı
Hümayun defterine 10 yaşındayken kaydedildiğini, ayda
125 kuruş maaş aldığını söylemektedir.
- 66 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 325-326; Birinci, *a.g.m.*, s. 147. Al-
bayrak, Said Molla’nın doğum tarihini 1296 (1880), tarik
maaşına nail oluşunu ise Haziran 1307 (Haziran/Tem-
muz 1891) olarak verir ki bu da tarik maaşını aldığında 11
yaşında olduğunu gösterir. Birinci ise, doğum tarihini

- 1883, tarik maaşının bağlandığı tarihi 1891 verir ve sekiz yaşındayken 63 kuruş maaş bağladığını, bu miktarın “altı yüz doksan beş kuruş on paraya” kadar yükseldiğini söyler. Birinci, bu parayı tahsil bursu olarak görmek de “mümkündür” şeklinde bir yorum yapmaktadır.
- 67 Colin Imber, *Şeriatın Kanunu: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 25.
- 68 Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm Minkarîzade Yahya Efendi”, *Mübühâh Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 237.
- 69 *Mîrzâ-Zâde Ahmed Neylî ve Divanı*, (haz. Atabey Kılıç), Kitabevi, İstanbul 2004, s. 21-22, 31.
- 70 Güldöşüren, a.g.m., s. 63.
- 71 Faruk Bilici, “Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürrîzâde Abdullah Efendi”, *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 307-318.
- 72 Nevzade Ataullah Efendi, a.g.e., c. II, s. 738-739.
- 73 Vakıflar, defter nr. 735, sayfa nr. 53, sıra nr. 25; Öztuna, a.g.e., s. 605-606, 715.
- 74 Mehmed Süreyya, a.g.e., c. III, s. 391.
- 75 Cengiz, a.g.e., s. 167.
- 76 Mehmed Süreyya, a.g.e., c. III, s. 300; Mehmed Süreyya, a.g.e., c. IV, s. 612-613; Öztuna, a.g.e., s. 718.
- 77 Albayrak, a.g.e., c. III, s. 325; Öztuna, a.g.e., s. 715, 848; Mehmed Süreyya'da (a.g.e., c. IV, s. 711-712) Ahmed Halid'in, Meclis-i Tedkikat ve Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer' ve Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâm reisi olduğu yazılıdır. “Mehmed Ataullah Efendi 1270'den 1280'e kadar (1854-1864) Gümülüne, Kayseri, İslimye, Tırnova ve Sivas niyabetleriyle Şam ve Mekke mevleviyetlerinde eniştesi Şeyh Yusuf Efendizade Ahmed Halid Efendi'nin maiyetinde kâtiplik ve niyabette bulunmuştur” şeklindeki bilgi için bkz. Albayrak, a.g.e., c. III, s. 35.
- 78 Öztuna, a.g.e., s. 848.
- 79 Birinci, a.g.m., s. 147.
- 80 Kevâkibi soyadı için bkz. Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.m., s. 5.
- 81 Mehmed Süreyya, a.g.e., c. IV, s. 613.
- 82 Altınsu, a.g.e., s. 219; Kutsan, a.g.e., s. 11-13.
- 83 Kara, a.g.e., s. 52.
- 84 Altınsu, a.g.e., s. 219; Kutsan, a.g.e., s. 13.
- 85 Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.m., s. 5.
- 86 Birinci, a.g.m., s. 145-146, 149. Birinci, (a.g.m., s. 149) bu devrede siyasete karışmamış olmasını dikkate değer bir keyfiyet olarak görmekte ve “bu davranışına binaen artık ecnebi desteği ihtiyacının ortadan kalkmış olduğuna inandığı söylenebilir” şeklinde bir yorum yapmaktadır. Ayrıca Birinci, (a.g.m., s. 152) Said Molla'nın İngiliz tarafı ile başkalarının Fransız veya Alman tarafı ile arasında bir mahiyet farkı bulunmadığını, hemen hepsinde kendine inanmayan ve güvenmeyen bir hâlet-i ruhiyenin dikkati çektiğini söylemektedir.
- 87 Birinci, a.g.m., s. 146-147.
- 88 Buzpınar, a.g.m., s. 339-340.
- 89 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 38, 54.
- 90 BOA, Y.A.RES, 78/5. (2 Ramazan 1313/5 Şubat 1311).
- 91 Albayrak, a.g.e., c. III, s. 35; Öztuna'da (a.g.e., s. 715) birinci rütbeden Mecidi ve Osmanî nişanı (4 Ağustos 1896) ve rildiği yazılıdır.
- 92 *İ.TAL*, 166/1316 L-068 (1316.L.25); *DH.SAİD*, 68/21 (1290.Z.29).
- 93 *İ.TAL*, 436/1325L-057. (1325.L.14); Albayrak, a.g.e., III: s. 252.
- 94 Albayrak, a.g.e., c. III, s. 63. Murassa iftihar, Murassa imtiyaz, Murassa Osmanî, Murassa Mecidi nişanlarıyla altın liyakat madalyası verildiğine dair bilgi için bkz. Altınsu, a.g.e., s. 221. Üçüncü rütbeden Mecidi (1880), ikinci rütbeden Mecidi (1885), birinci rütbeden Mecidi (1889), murassa Mecidi, üçüncü rütbeden Osmanî (1889), ikinci rütbeden Osmanî (1890), birinci rütbeden Osmanî (1891), murassa Osmanî, murassa imtiyaz ile murassa iftihar (1893) nişanı verildiğine dair bilgi için ise bkz. Öztuna, a.g.e., s. 848.
- 95 Öztuna, a.g.e., s. 848-849. Öztuna, Ahmet Muhtar Bey'e Osmanî nişanının 1900, Mecidi nişanının ise 1897 yılında verildiğini söylemektedir.
- 96 Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, 2. bsk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 14, 16.
- 97 Kılıç, a.g.e., s. 60.
- 98 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, c. II, s. 707-709; Albayrak, a.g.e., c. III, s. 35.
- 99 Şeyhi Mehmed Efendi, a.g.e., c. III, s. 521; Şeyhi Mehmed Efendi, a.g.e., c. IV, s. 581-582; Mehmed Süreyya, a.g.e.,

- c. IV, s. 420; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. III, s. 198, 300, 414.
- 100 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 345.
- 101 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. III, s. 44-45.
- 102 Nevzade Ataullah Efendi, *a.g.e.*, c. II, s. 738-739; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. I, s. 100.
- 103 Albayrak, *a.g.e.*, c. III, s. 63; Altınsu, *a.g.e.*, s. 221; Kutsan, *a.g.e.*, s. 15.
- 104 Birinci, a.g.m., s. 147.
- 105 Muhammed b. Hasan'ın eserlerinin önemli bir kısmı için bkz. Yaman, a.g.m., s. 340.
- 106 İstanbul Üniversitesi'ndeki nüshası için bkz. *Osmanlı Tabii Ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 2006, c. I, s. 99-100.
- 107 Buzpınar, a.g.m., 339.
- 108 Buzpınar, a.g.m., s. 339.
- 109 Seyfeddin Özege Kataloğu; BDK.
- 110 *Coğrafya Literatürü*, s. 427-428.
- 111 ÖZEGE 7795; TBTK 504.
- 112 BDK; ÖZEGE 24720; TBTK 505.
- 113 ÖZEGE 7811; TBTK 506.
- 114 MİL; ÖZEGE 9771; TBTK 507.
- 115 BDK; ÖZEGE 24966.
- 116 TBTK 9592.
- 117 ÖZEGE 22112; TBTK 509.
- 118 BDK; ÖZEGE 22236.
- 119 BDK; ÖZEGE 22236. Abdülhalik Midhat Efendi'ye ait eser isimleri Seyfeddin Özege Kataloğu'ndan alınmıştır.
- 120 BDK; MİL; ÖZEGE 22236; TBTK 510.
- 121 Cengiz, *a.g.e.*, s. 2, 160.
- 122 Bu eser Selim Kutsan (*Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıralarım*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 131; *Siyasi Hatıralarım II. Abdülhamid'in Şeyhülislâmı Cemaleddin Efendi*, Nehir Yayınları, İstanbul 2005, s. 144.) tarafından da iki defa yayına hazırlanmıştır.
- 123 Birinci, a.g.m., s. 148-149.
- 124 Mehmed Şeyhi Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 581-582.
- 125 Haskan, *a.g.e.*, c. III, s. 1379.
- 126 Serkis, *a.g.e.*, s. 1575; Ergül, a.g.m., s. 30.
- 127 Vakıflar, defter nr. 608/2, sayfa nr. 97, sıra nr. 80; Aynı yer sayfa nr. 100, sıra nr. 81; aynı yer sayfa nr. 102, sıra nr. 82.
- 128 Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003, s. 34.
- 129 Kazıcı, *a.g.e.*, s. 84-85.
- 130 Zilfi Madeline, "Elite Circulation in The Otoman Empire: Great Molas of the Eighteenth Century", *JESHO*, XXVI/II-I, 1983, s. 350-351.
- 131 Arzu Güldöşüren, "Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Arabzâde Örneği", *BSV Bülten*, sy. 65 (Eylül-Aralık 2007), s. 65-66.
- 132 Kazıcı, *a.g.e.*, s. 85-86.
- 133 Vakıflar, defter nr. 608/2, sayfa nr. 97, sıra nr. 80.
- 134 Vakıflar, defter nr. 608/2, sayfa nr. 100, sıra nr. 81.
- 135 Vakıflar, defter nr. 608/2, sayfa nr. 102, sıra nr. 82.
- 136 Örnekler için bkz. Hans Georg Mayer, "İçtimâî Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Ulemâ-Meşâyih Münasebetleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, IX/4 (İstanbul 1980), s. 56-58.
- 137 Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde batılılaşma ve Osmanlı Uleması", *Dergah*, VII/80, (İstanbul 1996), s. 19.
- 138 İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 338.
- 139 Cengiz, *a.g.e.*, s. 170-171.
- 140 Madeline C. Zilfi, *The Politics Of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988, s. 47. Arzu Güldöşüren, a.g.t., İstanbul 2004.